

Gniew i empatia a poziom zagrożenia wykluczeniem społecznym u młodzieży

Agnieszka Wilczyńska¹, Magdalena Mazur²

¹ Uniwersytet Śląski, Instytut Psychologii

² Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna, Gliwice

Celem przeprowadzonych badań było wykazanie różnic w zakresie poziomu empatii oraz poziomu i sposobu wyrażania gniewu pomiędzy młodzieżą w wysokim i niskim stopniu zagrożoną wykluczeniem społecznym. Porównane zostały m.in. średnie wyniki poziomu empatii i nasilenia oraz ukierunkowania gniewu. Wyniki badań pokazały, że młodzież silniej zagrożona wykluczeniem społecznym nie różni się pod względem średniego poziomu empatii od młodzieży słabiej zagrożonej tym zjawiskiem. Istotnie wyższe wyniki poziomu empatii zarejestrowano jedynie w obrębie podskal: osobista przykrość oraz fantazja w kwestionariuszu do badania empatii autorstwa Marka H. Davisa. W badaniach wykazano, że młodzież silniej zagrożona wykluczeniem społecznym wykazuje wyższy poziom gniewu kierowanego na zewnątrz oraz niższy poziom gniewu kierowanego do wewnątrz niż młodzież słabiej zagrożona wykluczeniem.

Słowa kluczowe: zagrożenie wykluczeniem społecznym, gniew, empatia, młodzież

Ludzie nie są przystosowani do życia w samotności. W procesie ewolucji i kształtowania adaptacyjnego człowieka został wyposażony w atrybuty pozwalające mu na wczesne reagowanie na sygnały zagrożenia z otoczenia zewnętrznego. Deprywacja potrzeby przynależności lub zagrożenie jej zaspokojenia pociąga za sobą konsekwencje psychologiczne, społeczne i zdrowotne (Cacioppo, Hawkley, Berntson, 2003). Dążenie jednostki do tworzenia i utrzymywania więzi międzyludzkich jest bowiem

podstawowym mechanizmem motywacyjnym, pozwalającym jej na przetrwanie (Baumeister, Leary, 1995).

Wyniki badań pokazują, że osoby odrzucone zamiast działać na korzyść zwiększenia społecznej atrakcyjności często reagują redukcją zachowań prospołecznych, obniżoną empatią, przejawiają mniejszą aktywność intelektualną, ujawniają więcej zachowań gniewnych i agresywnych. Są także mniej chętne do zdyscyplinowania, częściej reagują obronnie, podejmując nadmierne ryzyko lub odkładając działania na ostatnią chwilę (Twenge, Catanese, Baumeister, 2002). Wyniki badań pokazują, iż osoby odrzucone często przejawiają wzrost społecznej wrażliwości i zainteresowanie bycia ponownie włączonym (Gardner, Pickett, Jeffries, Knowles, 2005), któremu może towarzyszyć lęk przed powtórzeniem odrzucenia (Gardner i in., 2005; Maner, DeWall, Baumeister, Schaller, 2007).

Celem niniejszych badań było wykazanie obecności różnic między młodzieżą w wysokim i niskim stopniu zagrożoną wykluczeniem społecznym pod względem empatii oraz sposobu wyrażania gniewu.

ZAGROŻENIE WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM

W historii człowieczeństwa nie każdy był narażony na ekskluzję społeczną. Wykluczeniu z grupy podlegały

Agnieszka Wilczyńska, Instytut Psychologii Uniwersytetu Śląskiego, ul. Grażyńskiego 53, 40-126 Katowice,
e-mail: agnieszka.wilczynska@us.edu.pl

Magdalena Mazur, Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna Partner, ul. Wieczorka 22, 44-100 Gliwice,
e-mail: mmazur@st.swps.edu.pl

Korespondencję w sprawie artykułu prosimy kierować na adres: agnieszka.wilczynska@us.edu.pl

Szczególnie dziękujemy PT Recenzentom *Psychologii Społecznej* za cenne uwagi i sugestie.

Pragniemy także podziękować pracownikom Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej i pani A. Burek za pomoc w przeprowadzeniu badań.

Badania zostały częściowo zrealizowane w ramach projektu finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki DEC-2011/01/B/HS6/00455.

przede wszystkim jednostki słabsze lub odbiegające zachowaniem od innych. Definicję wykluczenia społecznego narzucał głównie kontekst społeczno-polityczny. Jeszcze w ostatnim dziesięcioleciu minionego wieku osoby wykluczone społecznie były przedstawiane jako „mało znacząca warstwa społeczna, składająca się z jednostek prowadzących pasożytniczy tryb życia, wykolejonych, naruszających przepisy prawa i normy współżycia społecznego” (Szymczak, 1992, s. 108). Katharine Duffy (1995) opisywała wykluczenie społeczne jako niezdolność do efektywnego uczestnictwa w życiu ekonomicznym, społecznym i kulturalnym. Według Jankego (2006, s. 51) wykluczenie społeczne to „wylimitowanie kogoś lub czegoś, usunięcie bądź wyłączenie, ale także zepchnięcie na margines, pozbawienie praw, uniemożliwienie przejawiania jakiegokolwiek aktywności”.

Jedno z podejść badawczych wobec zjawiska wykluczenia społecznego bazuje na definicji opisującej dwadzieścia trzy grupy społecznie zagrożone (Silver, 1995). Zagrożenie wykluczeniem jest rozumiane jako zbiór czynników z różnych obszarów społecznego funkcjonowania człowieka, które w istotny sposób mogą przesądzać o niezdolności do uczestniczenia w uznawanych za ważne aspektach życia społecznego (Gore, Figueiredo, 2003). Do czynników takich należą na przykład ograniczone zasoby materialne i społeczne, w tym m.in. ubóstwo czy problemy zdrowotne. Definicja znalazła odzwierciedlenie w *Narodowej strategii integracji społecznej* (NSIS) dla Polski, przyjętej przez zespół zadaniowy ds. reintegracji społecznej (Budziałowska, 2010). W zaktualizowanej wersji NSIS wyróżniono grupy podatne na wykluczenie oraz grupy poważnie zagrożone wykluczeniem społecznym. Grupy podatne na wykluczenie społeczne to przede wszystkim dzieci i młodzież ze środowisk zaniedbanych, dzieci wychowujące się poza rodziną, ofiary patologii życia społecznego i osoby mające bardzo trudne warunki mieszkaniowe. W kategorii grup poważnie zagrożonych wykluczeniem dwa pierwsze miejsca zajmują dzieci i młodzież wypadające z systemu szkolnego oraz osoby trwale bezrobotne. Wykluczenie społeczne opisano jako sytuację braku lub ograniczonych możliwości uczestnictwa, wpływania i korzystania z podstawowych zasobów społecznych i ekonomicznych, które powinny być dostępne dla wszystkich (Frąckiewicz, 2005). Predyktorami zagrożenia wykluczeniem społecznym są między innymi ubóstwo, bezrobocie oraz alkoholizm. Według badań przeprowadzonych w 2007 roku przez Research International Pentor (www.warto.eu) stanowią one główne czynniki ryzyka w polskiej populacji.

Ryzyko wykluczenia społecznego znacząco wzrasta w przypadku kumulowania się czynników zagrożenia

(Kiselbach, 2003). Osoby zagrożone wykluczeniem społecznym mają mniejsze możliwości ekonomiczne, edukacyjne i wypoczynku, są bardziej narażone na społeczne napiętnowanie, a także na skutki kryzysów i społecznych trudności, na przykład związanych z macierzyństwem, chorobą czy niepełnosprawnością (Mahler, 1993; Szarfenberg, 2007). Wykluczenie społeczne i związana z nim obniżona jakość życia wpływają na pogorszenie zdrowia, dobrostanu psychicznego, zmianę środowiska życia oraz może nasilać zachowania przestępcze (Levitas i in., 2007).

W literaturze psychologicznej, w grupie osób najbardziej zagrożonych wykluczeniem społecznym na pierwszym miejscu wymienia się dzieci i młodzież pochodzące ze środowisk zaniedbanych lub wychowujące się poza rodziną (Krzyszowski, 2005). Jako czynnik zagrożenia wykluczeniem wskazywane jest samotne rodzicielstwo (Kuziak, 2006). Rodziny dysfunkcyjne, poważnie skonfliktowane, a przez to niezdolne do zaspokajania potrzeb członków rodziny, które nie spełniają oczekiwań społecznych, także są spostrzegane jako generujące problemy sprzyjające wykluczeniu społecznemu (Janke, 2006). Zdaniem Budziałowskiej (2010), młodzież zagrożona wykluczeniem w zasadzie znajduje się już na marginesie życia społecznego jako outsiderzy, osoby niechciane i pomijane.

Poczucie wykluczenia jest utożsamiane z deprivacją potrzeby poczucia przynależności. Człowiek zagrożony wykluczeniem ma bowiem świadomość ryzyka utraty kontaktów interpersonalnych, wzrasta w nim poczucie samotności i izolacji, które z kolei doprowadza do utraty poczucia bezpieczeństwa (Krzysińska-Żach, 2006). Osoby zagrożone wykluczeniem z reguły nie posiadają sieci wsparcia, która byłaby pomocna w trudnych sytuacjach życiowych. Do utraty poczucia przynależności dochodzi także w sytuacjach zwiększenia dystansu psychicznego między rodzicami a dziećmi, zmniejszenia interakcji emocjonalnych w rodzinie, podobnie jak bezstresowego wychowania, które zmniejsza kontrolę rodziców nad dziećmi (Janke, 2006). Każdy przekaz, określany jako defaworyzacja, mający na celu wprowadzenie niekorzystnych zmian w obrębie społecznej samoświadomości jednostki (np. związany z deprecjonowaniem jej zdolności czy kompetencji), może obniżyć szanse nastolatka na pełnoprawne funkcjonowanie w grupie i wpływać na pogorszenie relacji społecznych. Tym samym może prowadzić do takich negatywnych konsekwencji, jak obniżenie poczucia własnej wartości, samooceny i samoakceptacji (Zbonikowski, 2010), a także wzrostu zachowań agresywnych i przestępczych oraz ryzykownych zachowań seksualnych (Budziałowska, 2010; Wilczyńska-Kwiatkiewicz, 2009).

ZAGROŻENIE WYKLUCZENIEM SPOŁECZNYM A GNIEW

Gniew jest jedną z reakcji emocjonalnych, która pojawia się, gdy zostaje zaburzone poczucie bezpieczeństwa, wzrasta poczucie bycia niezrozumianym przez innych, w sytuacji braku zaspokojenia potrzeb lub gdy narasta poczucie krzywdy. W poznawczym neoasocjacionistycznym modelu frustracja–gniew–agresja, Berkowitz (1989) wskazał, iż gniew może być elementem pośredniczącym między frustracją a agresją. Gniew wywołany frustracją może podwyższać gotowość do zachowań agresywnych, a w sytuacji nawyku – do reagowania agresją. O rzeczywistym pojawieniu się reakcji agresywnej decydują nasilenie gniewu oraz siła bodźców sygnałowych w danej sytuacji (Berkowitz, 1989).

Zillmann (1979) w swoim modelu transferu pobudzenia podkreśla, że nasilenie doznawanego gniewu jest funkcją siły pobudzenia fizjologicznego generowanego przez wydarzenie awersyjne oraz sposobu, w jaki następnie pobudzenie jest wyjaśniane i oceniane przez jednostkę. Lazarus (1991) podziela podejście poznawcze w ocenie i interpretacji zdarzeń potencjalnie wywołujących gniew. Stoi na stanowisku, że gniew wzrasta, gdy za doznane krzywdy obwiniamy inną osobę, oceniając jej działania jako intencjonalne. Niektórzy autorzy twierdzą, że nie musimy przypisywać komuś odpowiedzialności, żeby zareagować gniewem (Graham i in., 1992, za: Łosiak, 2007). Zdaniem Steina i Levine'a (1990) frustracja jest wystarczająca do wywołania gniewu. Konsekwencją frustracji wobec społecznych problemów, takich jak bieda i bezrobocie może być reagowanie agresją (Pospiszyl, 2008). Wielowymiarowa deprywacja, a zwłaszcza interpersonalne odrzucenie może także skutkować agresją (Stillman i in., 2009).

Sternberg (1999) uważa, że gniewu doświadczamy, gdy dążenie do celu nie może zostać zrealizowane. Wyniki badań sugerują, że gniewne reakcje są zazwyczaj kierowane na osoby bliskie. Frustracja, która pojawia się, gdy jednostka nie może osiągnąć upragnionego celu (Pawłowska, Jundziłł, 2000), często budzi gniew, rozgoryczenie i tendencje agresywne u dzieci (Ranschburg, 1993). Według Ogińskiej-Bulik i Juczyńskiego (2001), gniew ukierunkowany na zewnątrz jest związany z agresją fizyczną i słowną, a gniew ukierunkowany do wewnątrz z tłumieniem i kontrolą emocji gniewu.

Rozładowanie gniewu poprzez agresję niekoniecznie prowadzi do poczucia *katharsis*. Jedno z badań autorstwa Verony i Sullivan (2008) pokazuje, że w perspektywie długoterminowej ten sposób rozładowania napięcia emocjonalnego może bardziej utrwalać reagowanie

zachowaniami agresywnymi niż je niwelować. Wielu autorów pokazuje związek między poczuciem zagrożenia wykluczeniem społecznym a reagowaniem złością i agresją. W jednym z badań prowadzonych przez Twenge i współpracowników (Twenge i in., 2002), osoby, które nie zostały wybrane do społecznych interakcji w przyszłości, prezentowały kilkakrotnie więcej negatywnych emocji (33) niż pozytywne (8). Wśród negatywnych emocji aż siedem określić dotyczyło gniewu (Twenge i in., 2002).

Gniew jest reakcją emocjonalną, której ekspresja jest zwykle negatywnie odbierana przez społeczeństwo (Łosiak, 2007). Semmelroth (2010) dzieli gniew na gniewne uczucia i myśli (na przykład: irytacja, uraza czy planowanie zemsty) i na gniewne zachowania (na przykład: wyraz twarzy, gniewne słowa, gesty, zachowania). Gniewne myśli przygotowują do wprowadzenia gniewnych zachowań. Trudności z regulacją i właściwym wyrażaniem gniewu wpływają zwrótnie na interakcje i relacje społeczne. Dzieci, które nie potrafią radzić sobie ze swoim gniewem, są mniej lubiane przez rówieśników i prezentują mniejsze umiejętności społeczne (Lewis, Haviland-Jones, 2000). Nasiloną negatywną emocjonalnością i trudności z regulowaniem emocji mogą wpływać na gorsze funkcjonowanie społeczne. Badania Cassidy'ego, Parke'a, Butskovsky'ego i Braungarta (1992) wykazały, że dzieci odrzucane są postrzegane przez rówieśników jako bardziej skłonne do gniewu w sytuacji konfliktowej.

Inne badania, przeprowadzone w grupie 186 dzieci w wieku od 11 do 13 lat, pokazały, że regulacja emocji odbywa się za pośrednictwem poznawczej oceny wydarzeń. Negatywna ocena poznawcza sytuacji lub wyolbrzymianie jej znaczenia jako niesprzyjającej (katastrofizowanie) przyczyniało się do wzrostu negatywnych emocji u młodzieży. W przypadku pozytywnej oceny zdarzenia lub uruchomienia strategii odseparowania się lub unikania myślenia o danej sytuacji jako zagrażającej wykluczeniem zaobserwowano obecność emocji pozytywnych i neutralnych (Reijntjes, Dekovic, Vermande, Telch, 2008).

U dzieci, które przejawiały niski poziom negatywnej emocjonalności, stwierdzono wysoki poziom funkcjonowania społecznego. Trudności w kontaktach z rówieśnikami powodowały ograniczone szanse dziecka na nauczenie się radzenia sobie z gniewem. Natomiast deficyty w zakresie regulacji gniewu sprzyjały przynależności do grupy ryzyka związanego z problemami behawioralnymi (Eisenberg i in., 1997).

W świetle licznych badań, zagrożenie wykluczeniem społecznym oraz sytuacje związane z deprywacją potrzeby przynależności powodują wzrost agresji. Amerykański *Surgeon General's Report*, dotyczący przemocy wśród

młodzieży (2001), wykazał, że społeczne wykluczenie (zoperacjonalizowane jako „słabe więzi społeczne”) było najsilniejszym predyktorem przemocy wśród nastolatków, o dużo większej sile wpływu niż przynależność do gangu, ubóstwo czy narkomania. Garbarino (1999) wyjaśnia, że młodzież reaguje na wykluczenie społeczne swoistym rodzajem depresji atypowej, przejawiającej się nie tyle uczuciami smutku, ile skłonnościami do zachowań destrukcyjnych i agresywnych.

Autorzy eksperymentalnych badań nad wykluczeniem społecznym potwierdzili, że agresja występuje na wysokim poziomie zwłaszcza wśród osób, które są odrzucane lub pomijane (Twenge i in., 2001). Zachowania agresywne są opisywane jako mechanizm zwalczania poczucia wykluczenia (Williams, 2007) przez odwet na osobach będących bezpośrednio źródłem wykluczenia (Leary, Kowalski, Smith, Philips, 2003), ale także jako przejaw ogólnego wzrostu wrogości, złości i gniewu wobec innych ludzi (Buckley, Winkel, Leary, 2004; Leary, Twenge, Quinlivan, 2006).

Ostatnie kilkadziesiąt lat badań pokazało, że wzrost liczby zachowań agresywnych i przestępczych jest adekwatny do liczby rozwodów, życia w samotności i innych zjawisk związanych z dekonstrukcją więzi społecznych (Twenge i in., 2001).

EMPATIA U OSÓB ZAGROŻONYCH WYKLUCZENIEM

Empatia jest różnie rozumiana. Ickes (1997) spostrzeżenie empatię wyłącznie jako proces poznawczy. Według Davisa (1994), empatia obejmuje zarówno afekt, jak i podstawowe procesy poznawcze. Eisenberg (2005), podzielać powyższe rozumienie, uznaje, iż empatia obejmuje zarówno poznawcze spostrzeganie i rozumienie stanu emocjonalnego innej osoby, jak i składniki afektywne. Podobnie Cohen i Strayer (1996) definiują empatię jako proces obejmujący afekt i procesy poznawcze. Według autorów, empatia to umiejętność zrozumienia i uczestniczenia w stanie emocjonalnym innej osoby. Empatia rozumiana jako rozpoznawanie emocji jest wskazywana jako jeden z wymiarów inteligencji emocjonalnej (Goleman, 1977; Mayer, Salovey, 1999; Wojciszke, Doliński, 2008).

W badaniach eksperymentalnych stwierdzono, że empatia i związane z nią zachowania prospołeczne są znacznie bardziej ograniczone u osób, które doświadczają wykluczenia społecznego. Badanie Twenge i współpracowników (Twenge, Ciarocco, Baumeister, DeWall, Bartels, 2007) pokazało, iż wykluczenie społeczne prowadzi do silnego spadku liczby zachowań prospołecznych, w tym ogranicza udzielanie wsparcia finansowego czy pomocy i współpracy. Oceniono, że spośród osób zagrożonych samotną przyszłością jedynie 20% podejmowało się

wolontariatu w porównaniu do grupy niezagrożonej powyższym wykluczeniem, natomiast 90% spośród osób niezagrożonych deklarowało współpracę.

Badacze sugerują, że brak empatii, jaki często występuje w związku z wykluczeniem społecznym, jest skutkiem konieczności radzenia sobie z bolesnym doświadczeniem. Człowiek staje się wówczas odporny zarówno na psychiczne, jak i na fizyczne odczuwanie bólu. Eisenberger i współpracownicy (2003) potwierdzili przy użyciu rezonansu magnetycznego (fMRI), że wykluczenie społeczne i ból fizyczny aktywują te same struktury w mózgu. Wyniki badania DeWalla i Baumeistera wskazują na to, że sposobem radzenia sobie z bólem jest popadanie w stan emocjonalnego odrętwienia. Osoby, które poddawano wykluczeniu, wykazywały większą tolerancję na fizyczny ból oraz otepienie emocjonalne w postaci obniżonej umiejętności do odczuwania empatii (DeWall, Baumeister, 2006).

Związek między wykluczeniem społecznym a redukcją zachowań prospołecznych odnotowano także w badaniach z udziałem dzieci (Gest, Graham-Bermann, Hartup, 2001). Badanie Kaukiainen i współpracowników (Kaukiainen, Björkqvist, Österman, Lagerspetz, Niskanen, 1995) wykazało, że wzrost inteligencji społecznej u dzieci powyżej 11. roku życia jest pozytywnie powiązany z nabyciem umiejętności odczuwania empatii, a negatywnie związany z agresją. Negatywna korelacja pomiędzy empatią i agresją została potwierdzona także w innych badaniach, w grupie dzieci i młodzieży (Asher, Coie, 1990; Gest i in., 2001; Wentzel, McNamara, 1999).

Szczególny rodzaj empatycznego współodczuwania w sytuacjach obserwowanego odrzucenia innych odnotowano w badaniach prowadzonych z udziałem nauczycieli. Badacze oceniali sposób, w jaki reagują osoby będące świadkami emocjonalnego prześladowania innych. Wyniki pozwoliły wnioskować, że nauczyciele, którzy doświadczyli wcześniej bólu, potrafili realnie oszacować rozmiar odczuwanego przez innych cierpienia w porównaniu z osobami, które nie miały takich doświadczeń (Nordgren, Banas, MacDonald, 2011).

HIPOTEZY BADAWCZE

Badanie miało na celu weryfikację głównej hipotezy, zgodnie z którą młodzież cechująca się wysokim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym różni się pod względem empatii oraz nasilenia i ukierunkowania gniewu od młodzieży z niskim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym. Mimo że literatura przedmiotu wydaje się sugerować kierunkowy charakter hipotezy (osoby zagrożone wykluczeniem społecznym wykazują deficyt empatii), to jednak z uwagi na wielowymiarowy

czy raczej wieloczynnikowy charakter empatii przytaczane wyniki badań nie pozwalają, zdaniem autorek, na przeprowadzenie spójnej metaanalizy. Bowiem czy w każdym aspekcie empatii osoby zagrożone wykluczeniem społecznym będą wykazywać deficyt w stosunku do grupy niezagrożonej? Trudno postawić jednoznaczną hipotezę badawczą, nie narażając się na „błąd III rodzaju” przy weryfikacji hipotez statystycznych (Kimball, 1957). Dlatego zdecydowano się postawić hipotezę bezkierunkową dotyczącą empatii (hipoteza 1) oraz dwie hipotezy kierunkowe (hipoteza 2 i 3) dotyczące gniewu:

Hipoteza 1: Młodzież silniej zagrożona wykluczeniem społecznym różni się poziomem empatii od młodzieży słabiej zagrożonej wykluczeniem.

Hipoteza 2: Młodzież silniej zagrożona wykluczeniem społecznym wykazuje wyższy poziom gniewu kierowanego na zewnątrz niż młodzież słabiej zagrożona wykluczeniem.

Hipoteza 3: Młodzież silniej zagrożona wykluczeniem społecznym wykazuje niższy poziom gniewu kierowanego do wewnątrz niż młodzież słabiej zagrożona wykluczeniem.

METODA

Osoby badane

Badanie zostało przeprowadzone wśród nastolatków ze szkół podstawowych oraz gimnazjalnych, którzy zgłosili się do poradni psychologiczno-pedagogicznej ze względu na trudności szkolne, problemy emocjonalne i/lub wychowawcze. Wzięło w nim udział 70 losowo wybranych osób w wieku od 11 do 17 lat (wiek: $M = 14,1$; $SD = 1,34$), w tym 44 dziewczęta i 26 chłopców, którzy wyrazili zgodę na udział w badaniu.

Rodzice osób badanych, a także osoby badane podpisały zgodę na udział w badaniach oraz zostali poinformowani, iż przeprowadzane badanie jest anonimowe, a jego wyniki będą służyć celom naukowym.

Narzędzia

Pomiar empatii. Poziom empatii został zbadany z wykorzystaniem dwóch kwestionariuszy: *Kwestionariusza inteligencji emocjonalnej* (INTE) oraz *Interpersonal Reactivity Index* (IRI).

Kwestionariusz inteligencji emocjonalnej (INTE) został stworzony przez Schutte, Malouffa, Hall, Haggerty'ego, Coopera, Goldenę i Dornheima (1998). Autorkami polskiej adaptacji są Anna Ciechanowicz, Aleksandra Jaworowska i Anna Mateczak (2008). INTE służy do pomiaru inteligencji emocjonalnej. Kwestionariusz INTE składa się z 33 pozycji, które mają charakter stwierdzeń. Ich prawdziwość w stosunku do własnej osoby badany

ocenia na pięciostopniowej skali (od 1 – *zdecydowanie nie zgadzam się* do 5 – *zdecydowanie zgadzam się*). Oprócz wyniku ogólnego można uzyskać dwa osobne wyniki czynnikowe. Czynniki I to zdolność do wykorzystywania emocji w celu wspomaganie myślenia i działania, czynnik II to zdolność do rozpoznawania emocji. Zgodność wewnętrzna kwestionariusza INTE jest zadowalająca. Współczynniki α Cronbacha dla prób normalizacyjnych zawierają się w granicach 0,82–0,91. Zewnętrzna trafność sprawdzono, odnosząc wyniki kwestionariusza INTE do wyników kwestionariusza DINEMO, PKIE oraz SIE-T (Ciechanowicz i in., 2008).

Interpersonal Reactivity Index (IRI). Autorem kwestionariusza jest Mark H. Davis (1980). Kwestionariusz jest przeznaczony do badania poziomu empatii. Pozyskano go wprost od autora i uzyskano zgodę na jego wykorzystanie bezpośrednio przed rozpoczęciem badań. Kwestionariusz składa się z 28 twierdzeń, które badana osoba ma ocenić na podstawie 5-stopniowej skali Likerta (0 – *nie opisuje mnie dobrze*, 4 – *opisuje mnie bardzo dobrze*). Za pomocą kwestionariusza możliwe jest opisanie empatii w obrębie czterech podskal (siedem pozycji w każdej podskali): Skala 1 *Perspective Taking*/PT – przyjmowanie perspektywy/PP – ocenia zdolność do spontanicznego przyjmowania psychologicznego punktu widzenia innych w życiu codziennym.

Skala 2 *Fantasy*/F – fantazja/F – ocenia zdolność do rozumienia emocji postaci fikcyjnych, wyobrażania sobie siebie w uczuciach i zachowaniach bohaterów np. filmowych.

Skala 3 *Empathic Concern*/EC – empatyczna troska/ET ocenia zdolność doświadczenia uczuć ciepła, sympatii i współczucia osobom będącym pod wpływem negatywnych zdarzeń.

Skala 4 *Personal Distress*/PD – osobista przykrość/OP – ocenia zdolność doświadczenia uczuć związanych z przykrością (dyskomfortem) lub/i lękiem w konfrontacji z cierpieniem i negatywnymi emocjami innych.

IRI w oryginalnej wersji językowej ma wysoką trafność i rzetelność. Rzetelność kwestionariusza została oceniona na podstawie współczynnika zgodności wewnętrznej α Cronbacha. Wyniki te prezentują się następująco: skala fantazja: mężczyźni – $\alpha = 0,78$; kobiety – $\alpha = 0,75$; skala przejście perspektywy: mężczyźni – $\alpha = 0,75$; kobiety – $\alpha = 0,78$; skala empatyczna troska: mężczyźni – $\alpha = 0,72$; kobiety – $\alpha = 0,70$; skala osobista przykrość: mężczyźni – $\alpha = 0,78$; kobiety – $\alpha = 0,78$ (Davis, 1980).

Dla podskal obu narzędzi obliczono macierz korelacji. Podskale INTE, jak można było oczekiwać (Ciechanowicz i in., 2008), są ze sobą silnie skorelowane: $r = 0,662$. Dla niniejszego badania jednak bardziej interesujące od

interkorelacji okazały się współzależności między podskalami INTE a podskalami IRI. W tym obszarze zaznaczyły się dwie prawidłowości. Odnotowano, że podskale IRI przyjmowanie perspektywy oraz empatyczna troska istotnie, mimo że słabo, korelują z obiema skalami INTE – na poziomie $r \approx 0,4$ (dokładnie w zakresie 0,386–0,421). Pozostałe podskale IRI – fantazja i osobista przykrość są ze sobą skorelowane ($r = 0,357$), a oprócz tego nie wykazują żadnych istotnych współzależności z jakąkolwiek z pozostałych skal IRI, jak i INTE. Aby nieco wyostrzyć obraz tych zależności przeprowadzono analizę głównych składowych (z rotacją VARIMAX), w której liczba (2) składowych została ustalona statystycznie ($\lambda > 1$). Wyniki prezentuje tabela 1. Jak pokazują wyniki obliczeń, można wyodrębnić dwa niezależne od siebie czynniki. Jeden tworzą skale INTE i podskale IRI: przyjmowanie perspektywy oraz empatyczna troska, drugi czynnik to podskale IRI – fantazja i osobista przykrość. Można zatem oczekiwać, że istotność różnic będzie układać się odpowiednio do uzyskanych czynników.

Rzetelność polskiej wersji kwestionariusza IRI została w obecnym badaniu wstępnie oceniona na podstawie współczynnika zgodności wewnętrznej α Cronbacha (współczynnik obliczono łącznie dla obu płci). Uzyskano następujące wyniki w poszczególnych skalach: wynik ogólny $\alpha = 0,818$; osobista przykrość $\alpha = 0,571$; przyjmowanie perspektywy $\alpha = 0,376$; empatyczna troska $\alpha = 0,552$; fantazja: $\alpha = 0,545$.

Pomiar gniewu. Do pomiaru nasilenia i kierunku gniewu wykorzystano skalę ekspresji gniewu (SEG) skonstruowaną przez Ninę Ogińską-Bulik i Zygryda Juczyńskiego

(2001). Skala zawiera 20 stwierdzeń (10 dla każdej podskali) i służy do pomiaru sposobu wyrażania gniewu u dzieci i młodzieży. Skala oceny wyników uzyskanych na skali SEG – gniew ukierunkowany na zewnątrz i SEG – gniew ukierunkowany do wewnątrz dokonuje się po przekształceniu wyników surowych na jednostki standaryzowane w skali stenowej. Współczynnik α Cronbacha mieści się w granicach od 0,73 do 0,83 dla gniewu kierowanego na zewnątrz i od 0,67 do 0,84 dla gniewu ukierunkowanego do wewnątrz (dla poszczególnych grup wiekowych od 11 do 17 lat). Do opisu różnic między osobami z wysokim i z niskim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym użyto wyników surowych.

Skala służy do pomiaru gniewu, który odnosi się do ogólnych sytuacji oraz reakcji zazwyczaj przejawianych. Gniew jest utożsamiany z zachowaniami wrogimi i agresywnymi, ale także z formami zachowań akceptowanych społecznie. Wyniki analiz (Ogińska-Bulik, 1998, za: Juczyński, 2001) wskazują, że im silniejsza tendencja do ujawniania gniewu (gniew ukierunkowany na zewnątrz), tym większa skłonność do zachowań agresywnych (m.in. napastliwość fizyczna, słowna) oraz tym większe negatywizm i drażliwość. Korelacje przeprowadzone między wynikami na skali SEG – gniew ukierunkowany do wewnątrz (odpowiada reakcji kontrolowania i tłumienia gniewu) – a tendencją do zachowań agresywnych (takimi jak napastliwość fizyczna, słowna) były ujemne.

Pomiar wskaźnika zagrożenia wykluczeniem społecznym. Pomiaru poziomu zagrożenia wykluczeniem społecznym dokonano za pomocą ankiety *Wskaźnik zagrożenia wykluczeniem społecznym* (WZWS).

Tabela 1
Wyniki analizy głównych składowych* podskal INTE i IRI

Narzędzie	Nazwa podskali	Ładunki czynnikowe	
		①	②
INTE	Zdolność do rozpoznawania emocji	0,832	
	Wykorzystywanie emocji w celu wspomaganie myślenia i działania	0,823	
IRI	Przyjmowanie perspektywy	0,698	
	Empatyczna troska	0,679	
	Fantazja		0,821
	Osobista przykrość		0,811
	Wariancja wyjaśniona	39,0%	22,9%

* Rotacja VARIMAX; liczba składowych wg kryterium $\lambda > 1$. Nie zamieszczono ładunków $\leq 0,2$ na pozostałych czynnikach.

Źródło: opracowanie własne.

Pierwotna postać ankiety zawierała 60 pytań, uwzględniających 12 czynników zagrożenia wykluczeniem społecznym, na które badani udzielali odpowiedzi „tak” lub „nie”.

Czynniki składające się na wskaźnik zagrożenia wykluczeniem społecznym wyodrębniono w oparciu o przyjętą definicję zagrożenia wykluczeniem społecznym. Wyróżniono wśród nich: bezrobocie opiekuna/rodzica, ubóstwo, brak dostępu do dodatkowych zajęć/usług związanych z kulturą i sztuką, używanie alkoholu, palenie papierosów, wizyty policji w domu rodzinnym, wagarowanie, niepełnosprawność fizyczną i/lub psychiczną lub uciążliwą chorobę, konflikty w domu, rozwód rodziców, konflikty w szkole, konflikty z rówieśnikami.

Na każdy czynnik składało się od 2 do 7 pytań. W ostatecznym wariancie, po badaniach pilotażowych, do ankiety WZWS włączono po jednym pytaniu dla każdego z dwunastu czynników.

Ostatecznie zakres teoretyczny możliwych punktów WZWS wynosił od 0 (brak występowania czynników zagrożenia wykluczeniem) do 12 (obecność wszystkich czynników zagrożenia wykluczeniem społecznym).

Wstępna ocena własności psychometrycznych WZWS została przeprowadzona na 63 osobach, w grupie 20 chłopców i 43 dziewczyn, w wieku od 13 do 17 lat ($M = 16,97$). Rzetelność narzędzia ustalono na podstawie współczynnika zgodności wewnętrznej α Cronbacha ($\alpha = 0,612$).

Trafność kryterialną WZWS oceniono na podstawie porównania wyników WZWS z oceną sędziów

kompetentnych (trzech psychologów i dwóch pedagogów oceniających stopień zagrożenia wykluczeniem społecznym na 6-stopniowej skali Likerta).

Uzyskano wysoki współczynnik korelacji (współczynnik korelacji Pearsona $r = 0,838$; $p < 0,01$) między średnią miarą oceny sędziów kompetentnych a wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym WZWS, co wskazuje na wysoką trafność WZWS jako narzędzia pomiaru zagrożenia wykluczeniem społecznym.

WYNIKI

Wyniki pomiaru za pomocą WZWS zagrożenia wykluczeniem społecznym zostały zdychotomizowane w punkcie mediany, tj. uczestnicy badania ($N = 70$) zostali podzieleni na dwie grupy na podstawie wartości mediany ($Mdn = 5$) WZWS. Osoby ze wskaźnikiem zagrożenia nie większym niż 5 zostały określone jako grupa z niskim wskaźnikiem zagrożenia, natomiast osoby, których wskaźnik zagrożenia wynosił więcej niż 5 (6–12), zostały określone jako grupa z wysokim wskaźnikiem zagrożenia. Średni wskaźnik zagrożenia w badanej grupie wynosił $M = 5,4$ z odchyleniem $SD = 2,29$.

Aby zweryfikować hipotezy, wykorzystano test t -Studenta dla grup niezależnych. Porównane zostały średnie wyniki poziomu empatii (wg. INTE i IRI) i nasilenia odczuwanego gniewu w grupach z niskim i z wysokim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym.

Przed przeprowadzeniem testu t -Studenta sprawdzono za pomocą testu Shapiro-Wilk założenie o normalności rozkładu. Potwierdził on (na poziomie $p > 0,10$) rozkład

Tabela 2

Porównanie grup z wysokim i niskim WZWS pod względem wyników w podskalach IRI, INTE oraz SEG (test t -Studenta)

	Niski WZWS ($n = 39$)		Wysoki WZWS ($n = 31$)		test t -Studenta ($df = 68^*$)		Wielkość efektu	
	M	SD	M	SD	t	p	d Cohena	r Cohena
Wykorzystywanie emocji w celu wspomagania myśleniu (INTE)	62,11	7,69	62,03	7,04	0,05	0,96	0,01	0,00
Zdolność do rozpoznawania emocji (INTE)	42,20	5,47	41,60	5,36	0,46	0,64	0,11	0,05
Ogólny wynik w INTE	119,80	13,23	117,86	13,32	0,61	0,55	0,15	0,07
Empatyczna troska (IRI)	16,24	3,94	16,21	4,28	0,03	0,97	0,01	0,00
Przejęcie perspektywy (IRI)	16,30	4,30	15,76	3,59	0,56	0,58	0,14	0,07
Osobista przykrość (IRI)	12,99	4,21	15,82	3,28	-3,07	< 0,01	0,75	0,35
Fantazja (IRI)	14,25	5,57	17,71	4,94	-2,72	< 0,01	0,66	0,31
Gniew ukierunkowany na zewnątrz (SEG)	26,63	8,78	31,70	6,36	-2,70	< 0,01	0,66	0,31
Gniew ukierunkowany do wewnątrz (SEG)	30,78	7,89	27,48	5,36	2,07	< 0,05	0,49	0,24

* W przypadku analizy zmiennej gniew ukierunkowany do wewnątrz (SEG) $df = 66,53$.

Źródło: opracowanie własne.

normalny wyników wszystkich zmiennych poddanych analizie.

Założenie homogeniczności wariancji sprawdzono testem Levene'a. Tylko w przypadku wyniku SEG – gniew ukierunkowany do wewnątrz nie potwierdzono homogeniczności wariancji. W przypadku testu dla tej zmiennej wprowadzono korektę ze względu na brak spełnienia tego założenia (korekta wartości stopni swobody – patrz tabela 2).

Wyniki testu (statystyki opisowe, wartości t , prawdopodobieństwa oraz wielkości efektu) przedstawia tabela 2.

Na podstawie danych zaprezentowanych w tabeli 2 można stwierdzić, że osoby z wysokim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym wykazują wyższy średni poziom w wartościach podskal IRI – osobista przykrość i fantazja, w skali gniewu ukierunkowanego na zewnątrz oraz niższy poziom w skali gniewu kierowanego do wewnątrz. W przypadku pozostałych analizowanych zmiennych nie uzyskano istotnych statystycznie różnic nawet w kategoriach tendencji ($p < 0,1$). Wskaźnik wielkości efektu d i r -Cohena w przypadku istotnych różnic kształtuje się na poziomie efektów przeciętnych, z wyjątkiem zmiennej gniew ukierunkowany do wewnątrz, w przypadku której efekt należy określić jako słaby (por. Cohen, 1992).

Podsumowując: uzyskane wyniki analizy statystycznej potwierdzają hipotezy 2 i 3. W przypadku hipotezy 1 w zakresie pierwszego czynnika empatii nie wykazano żadnych istotnych różnic w analizowanych grupach. Natomiast w przypadku zmiennych czynnika 2 test wykazał istotne różnice, ale w kierunku, który jest pewnym zaskoczeniem dla badaczy (patrz: ładunki czynnikowe – tabela 1). Zaprezentowane efekty pokazują bowiem, że w przypadku czynnika, na który składają się wyniki w podskalach IRI: osobista przykrość i fantazja możemy mówić o istotnie wyższym poziomie empatii u osób silniej zagrożonych wykluczeniem społecznym.

DYSKUSJA

Wyniki przeprowadzonego badania pokazały istotne z punktu widzenia działań praktycznych różnice w sposobie wyrażania gniewu oraz poziomie empatii u młodzieży korzystającej z pomocy poradni psychologiczno-pedagogicznej. W badaniach, w których wzięło udział 70 osób, wyróżniono dwie grupy młodzieży: w wysokim i niskim stopniu zagrożone wykluczeniem społecznym. Uzyskane wyniki nie potwierdziły różnic między średnimi poziomem empatii w obu grupach w zakresie skal INTE oraz podskal IRI: przyjmowanie perspektywy i empatyczna troska. Wykazano natomiast istotne różnice w zakresie empatii dotyczącej podskal: osobista przykrość

i fantazja w kwestionariuszu empatii IRI autorstwa Marka H. Davisa. Wyniki pokazały także, że młodzież, która jest w wysokim stopniu zagrożona wykluczeniem społecznym, przejawia zdecydowanie wyższe nasilenie gniewu ukierunkowanego na zewnątrz. Ten rodzaj gniewu może być związany ze skłonnością do reagowania agresją fizyczną i słowną. Uzyskany w badaniach słabszy efekt, lecz wciąż istotny statystycznie, potwierdził, że młodzież w mniejszym stopniu zagrożona wykluczeniem społecznym przejawia wyższe nasilenie gniewu ukierunkowanego do wewnątrz niż grupa bardziej zagrożona. Wynik ten wskazuje na mniejsze umiejętności grupy silniej zagrożonej wykluczeniem w obszarze kontroli emocji gniewu (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2001).

Analiza powyższych wyników w świetle teorii frustracji–agresji pozwala wnioskować, że młodzież zagrożona wykluczeniem społecznym reaguje gniewem ukierunkowanym na zewnątrz w obliczu ograniczonego lub niemożliwego dostępu do zasobów i dóbr dostępnych innym (Berkowitz, 1990; Leary i in., 2006). Już klasyczny eksperyment Bakera, Dembo i Lewina (1941) pokazywał, że dzieci, które miały ograniczony dostęp do zabawek będących w zasięgu ich ręki, reagowały zdecydowanie bardziej destrukcyjnie i agresywnie w porównaniu do dzieci, które nie wiedziały o możliwości skorzystania z zabawek. Na tej zasadzie można wnioskować, że im bardziej ograniczane są możliwości i zasoby młodzieży, tym większe prawdopodobieństwo, że będzie ona manifestować gniew, a nawet agresję słowną lub fizyczną.

Można także sądzić, że reagowanie agresją bywa wykorzystywane do wywierania wpływu lub sprawowania kontroli w otoczeniu. Na taką interpretację zwrócili uwagę inni badacze. Analiza dokonana przez Leary'ego, Twenge i Quinlivana (2006) ukazuje kilka możliwych wyjaśnień. Autorzy podają, że odrzucenie może być zarówno źródłem frustracji (spowodowanej depryzacją potrzeb), jak i niskiej samooceny (spadek samooceny jako czynnik uruchamiający wzrost agresji i przemoc). Agresywne zachowania są uruchamiane także wówczas, gdy jednostka jest przekonana o społecznym wpływie agresji (jako interpersonalnej taktyce wywierania wpływu) albo też mogą być wynikiem pragnienia przywrócenia kontroli (np. agresywna reakcja jako lepsza niż brak reakcji). Agresja może być również sposobem na poprawę nastroju (*katharsis*) lub wyrazem rewanżu (kara za uczynki). Według autorów, poczucie bycia odrzuconym może powodować agresję, która z kolei może być ograniczana przez jednostkę w sytuacji, gdy inne osoby są spostrzegane jako źródło akceptacji w przyszłości.

Reagowanie gniewem ukierunkowanym na zewnątrz może być także wyrazem nasilenia odczuwanego bólu/

dyskomfortu. W niniejszych badaniach zaobserwowano, że młodzież silnie zagrożona wykluczeniem społecznym ma wysokie wyniki w zakresie empatii w skali osobista przykrość, a także przejawia wyższy poziom gniewu związanego z manifestowaniem agresji. Według wspomnianych Leary'ego, Twenge i Quinlivana (2006), ból społeczny, podobnie jak ból fizyczny nasila skłonność do reagowania agresją.

Inne przywoływane wytłumaczenie podkreśla znaczenie niskiej samokontroli jako czynnika sprzyjającego uleganiu agresywnym impulsom (Leary i in., 2006). Interpretacja ta wydaje się właściwa również w stosunku do badanej grupy, w której osoby z wysokim wskaźnikiem zagrożenia wykluczeniem społecznym pochodzą ze środowisk dysfunkcyjnych, skonfliktowanych, w których zwykle brakuje wzorców kontrolowanego radzenia sobie z emocjami (Garbarnio, 1999; Janke, 2006). Wyniki badań pokazują także, że wykluczenie lub odrzucenie prowadzi do agresji w sytuacjach stosowania wrogich atrybucji (Reijntjes i in., 2011).

Otrzymane wyniki mogą również sugerować, iż osobista przykrość doświadczana w sytuacjach konfrontacji z cierpieniem innych może być powiązana z konflikto- wą atmosferą panującą w domu rodzinnym. Otrzymany wynik pozwala sądzić, że jednostki, które doświadczają utrudnień lub bólu związanego z własną sytuacją, bardziej współodczuwają i lepiej rozumieją ból innych. Rezultaty potwierdzające kierunek takiej interpretacji przyniosły badania Nordgren i współpracowników (2011), w których pokazano, że osoby, które nie doświadczyły bólu, zaniżały jego siłę i znaczenie dla innych (Nordgren i in., 2011). Osoby doświadczające osobistej przykrości mogą z jednej strony próbować pomagać cierpiącym, aby zredukować intensywność własnych przeżyć, ale także, jak pokazują inne badania, mogą wycofywać się z sytuacji dyskomfortowej (Batson, 1991, za: Wojciszke i Doliński, 2008).

Analiza wyników pozwoliła także zidentyfikować istotnie wyższe wyniki w skali fantazja u młodzieży w wysokim stopniu zagrożonej wykluczeniem społecznym. Wysoki wynik w tej skali wskazuje na większe zdolności do rozumienia stanów emocjonalnych postaci fikcyjnych, a także współprzeżywania z postaciami literackimi, filmowymi czy bohaterami gier komputerowych. Lepsze rozpoznawanie i dzielenie emocji z postaciami fikcyjnymi może spełniać określoną funkcję – fantazjowanie jest bowiem jednym z mechanizmów obronnych (Grzeżołowska-Klarkowska, 1986) i może być rozumiane jako zaspokojenie pragnień w wyobraźni, zwłaszcza dotyczących bycia potrzebnym i przynależnym (Singer, 1980). Bywa także sposobem radzenia sobie z frustracją przez dostarczenie zastępczej gratyfikacji i sposobem ucieczki

od trudnej rzeczywistości. Podobne wyniki uzyskano w badaniach przeprowadzonych wśród 122 uczniów szkół gimnazjalnych, w których wykazano, że im wyższy poziom zagrożenia wykluczeniem społecznym, tym częściej młodzież wybiera ucieczkowe sposoby radzenia sobie w sytuacjach trudnych (Wilczyńska-Kwiatek, 2009).

Uzyskane wyniki pozwalają wnioskować, że wysoki poziom zagrożenia wykluczeniem społecznym jest sytuacją budzącą u badanej młodzieży intensywne przeżycia i gwałtowne reakcje, zwłaszcza dotyczące wyrażanego gniewu. Otrzymane rezultaty mogą stanowić bazę dla dalszych poszukiwań badawczych, zwłaszcza w obrębie sposobów radzenia sobie młodych ludzi z sytuacją zagrożenia wykluczeniem społecznym. Opisane wyżej rezultaty dotyczące wyrażania gniewu i doświadczania empatii mogą posłużyć do formułowania psychologicznych założeń pracy profilaktycznej z młodzieżą, obejmującej na przykład wspieranie ujawniania uczuć lub trenowanie umiejętności kontrolowania gniewu. Ponadto dalsze efektywne rozwiązania instytucjonalno-systemowe w zakresie ograniczania wpływu czynników zagrożenia wykluczeniem społecznym, okazują się wciąż niezbędne.

LITERATURA CYTOWANA:

- Asher, S. R., Coie, J. D. (1990). Perceived social support mediates between prior attachment and subsequent adjustment: A study of urban African-American children. *Developmental Psychology*, 35, 1210–1222.
- Barker, R., Dembo, T., Lewin, K. (1941) Frustration and aggression: An experiment with young children. *University of Iowa Studies in Child Welfare*, 18, 1–314.
- Baumeister, R. F., Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117 (3), 497–529.
- Bąba, S., Dziamska, G., Liberek, J. (1998). *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Berkowitz, L. (1989). Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106 (1), 59–73.
- Buckley, K., Winkel, R., Leary, M. R. (2004). Reactions to acceptance and rejection: Effects of level and sequence of relational evaluation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 14–28.
- Budziałowska, K. (2010). Poradnictwo zawodowe młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym z powodu zachowań przestępczych w świetle teorii dewiacji społecznej. W: D. Kukła, Ł. Bednarczyk (red.), *Poradnictwo zawodowe dla osób z grupy szczególnego ryzyka* (s. 232–246). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Cacioppo, J. T., Hawkley, L. C., Berntson, G. G. (2003). The anatomy of loneliness. *Current Directions in Psychological Science*, 12, 71–74.

- Cassidy, J., Parke, R. D., Butkovsky, L., Braungart, J. M. (1992). Family-peer connections: The roles of emotional expressiveness within the family and children's understanding of emotions. *Child Development*, 63, 603–618.
- Ciechanowicz, A., Jaworowska, A., Matczak, A. (2008). *Kwestionariusz Inteligencji Emocjonalnej INTE* (wyd. 2). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112, 155–159.
- Cohen, D., Strayer, J. (1996). Empathy in conduct – Disordered and comparison youth. *Developmental Psychology*, 32, 988–998.
- Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10, 85–103.
- Davis, M. H. (1994). *Empathy: A social psychological approach*. Madison: Brown & Benchmark.
- DeWall, C.N., Baumeister, R. F. (2006). Alone but feeling no pain: Effects of social exclusion on physical pain tolerance and pain threshold, affective forecasting, and interpersonal empathy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91, 1–15.
- Duffy, K. (1995). *Social exclusion and human dignity in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Eisenberg, N., Fabes, R. A., Shepard, S. A., Murphy, B., Guthrie, I., Jones, S., Friedman, J., Poulin, R., Maszk, P. (1997). Contemporary and longitudinal prediction of children's social functioning from regulation and emotionality. *Child Development*, 68, 642–664.
- Eisenberg, N. (2005). Empatia i współczucie. W: M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (tłum. M. Kacmajor; s. 849–862). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Eisenberger, N. I., Liebermann, M. D., Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science*, 302, 290–292.
- Frąckiewicz, L. (2005). *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Garbarino, J. (1999). *Lost boys*. New York: A Division of Random House, Inc.
- Gardner, W. L., Pickett, C. L., Jeffries, V., Knowles, M. (2005). On the outside looking in. Loneliness and social monitoring. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 1549–1560.
- Gest, S. D., Graham-Bermann, S. A., Hartup, W. W. (2001). Peer experience: Common and unique features of number of friendships, social network centrality, and sociometric status. *Social Development*, 10, 23–40.
- Goleman, D. (1977). *The varieties of the meditative experience*. New York: Irvington Publishers.
- Gore, C., Figueiredo, J. B. (2003). Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu. *Problemy Polityki Społecznej*, 5, 18.
- Graham, S., Hudley, C., Williams, E. (1992). Attributional and emotional determinants of aggression among African-American and Latino young adolescents. *Developmental Psychology*, 28 (4), 731–740.
- Grzegołowska-Klarkowska, H. (1986). *Mechanizmy obronne osobowości*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ickes, W. (1997). Introduction. W: W. Ickes (red.), *Emphatic accuracy* (s. 1–16). New York: Guilford.
- Janke, A. (2006). Marginalizacja i wykluczenie społeczne rodziny – perspektywa pedagogiczna. W: K. Białobrzaska, S. Kawula (red.), *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej* (s. 149–157). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Juczyński, Z. (2001). *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Kaukiainen, A., Björkqvist, K., Österman, K., Lagerspetz, K. M. J., Niskanen, L. (1995). Social intelligence and the use of indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 21, 188–189.
- Kimball, A. W. (1957). Errors of the Third Kind in statistical consulting. *Journal of the American Statistical Association*, 52 (278), 133–142.
- Kiselbach, T. (2003). Long-term unemployment among young people: The risk of social exclusion. *American Journal of Community Psychology*, 32 (1–2), 69–76.
- Krześcińska-Żach, B. (2006). Wykluczenie i marginalizacja społeczna jako zagrożenie człowieka współczesnego. W: K. Białobrzaska, S. Kawula (red.), *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej* (s. 71–76). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Krzyszowski, J. (2005). Dla kogo inkluzja, dla kogo ekskluzja. Instytucja pomocy społecznej wobec problemu wykluczenia społecznego. W: L. Frąckiewicz (red.), *Wykluczenie społeczne* (s. 43–58). Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Kuziak, K. (2006). Matki samotnie wychowujące dzieci – marginalizacja czy wykluczenie społeczne? W: K. Białobrzaska, S. Kawula (red.), *Człowiek w obliczu wykluczenia i marginalizacji społecznej* (s. 159–165). Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. New York: Oxford University Press.
- Leary, M. R., Kowalski, R. M., Smith L., Phillips, S. (2003). Teasing, rejection, and violence: Case studies of the school shootings. *Aggressive Behavior*, 29 (3), 202–214.
- Leary, M. R., Twenge, J. M., Quinlivan, E. (2006). Interpersonal rejection as a determinant of anger and aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 10 (2), 111–132.
- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. (2007). *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Department of Sociology and School for Public Policy, University of Bristol.
- Lewis, M., Haviland-Jones J. M. (2000). *Psychologia emocji* (tłum. M. Kacmajor). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Łosiak, W. (2007). *Psychologia emocji*. Warszawa: WAiP.
- Mahler, F. (1993). Marginality and maldevelopment. W: J. Danecki (red.), *Insights into maldevelopment* (s. 193). Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Maner, J. K., DeWall, C. N., Baumeister, R. F., Schaller, M. (2007). Does social exclusion motivate interpersonal recon-

- nection? Resolving the "porcupine problem". *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 42–55.
- Mayer, J. D., Salovey, P. (1999). Czym jest inteligencja emocjonalna? W: P. Salovey, D. J. Sluyter (red.), *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna* (tłum. M. Karpiński; s. 21–70). Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Nordgren, L. F., Banas, K., MacDonald, G. (2011). Empathy gaps for social pain: Why people underestimate the pain of social suffering. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100 (1), 120–128.
- Ogińska-Bulik, N. (1998). *Zachowania typu A u dzieci i młodzieży: geneza, charakterystyka i modyfikacja*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2001). Skala ekspresji gniewu – SEG. W: Z. Juczyński (red.), *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia* (s. 47–54). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Pawłowska, R., Jundziłł, E. (2000). *Pedagogika człowieka samotnego*. Gdańsk: GWSH.
- Pospiszyl, I. (2008). *Patologie społeczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ranschburg, J. (1993). *Lęk, gniew, agresja*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Reijntjes, A. H. A., Deković, M., Vermande, M. M., Telch, M. J. (2008). Predictive validity of the Children's Attributional Styles Questionnaire: Linkages with reactions to an in vivo peer evaluation manipulation. *Cognitive Therapy and Research*, 32, 247–260.
- Reijntjes, A. H. A., Thomaes, S., Kamphuis, J. H., Bushman, B. J., de Castro, B. O., Telch, M. J. (2011). Explaining the paradoxical rejection-aggression link: The mediating effects of hostile intent attribution, anger, and decreases in self-esteem on peer rejection-induced aggression in youth. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37, 955.
- Schutte, N. S., Malouff, J. M., Hall, L. E., Haggerty, D. J., Cooper, J. T., Golden, C. J., Dornheim, L. (1998). Development and validation of a measure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 25, 167–177.
- Semmelroth, C. (2010). *Spokojnie, bez nerwów! Sprawdzone metody rozwiązywania konfliktów rodzinnych*. Kielce: Wydawnictwo Jedność.
- Silver, H. (1995). Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion. W: G. Rogers, C. Gore, J. Figueiredo (red.), *Social exclusion: Rhetoric, reality, responses* (s. 74–75). Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Singer, J. (1980). *Marzeniaienne*. Warszawa: PWN.
- Stein, N. L., Levine, L. J. (1990). Making sense out of emotion: The representation and use of goal-structured knowledge. W: N. L. Stein, B. Leventhal, T. Trabasso (red.), *Psychological and biological approaches to emotion*. (s. 45–73). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Sternberg, R. J. (1999). The theory of successful intelligence. *Review of General Psychology*, 3, 292–316.
- Stillman, T. F., Baumeister, R. F., Lambert, N. M., Crescioni, A. W., DeWall, C. N., Fincham, F. D. (2009). Alone and without purpose: Life loses meaning following social exclusion. *Journal of Experimental Social Psychology*, 45, 686–694.
- Szarfenberg, R. (2007). Ubóstwo, marginalność i wykluczenie społeczne. W: G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny (red.), *Polityka społeczna* (s. 317–331). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szymczak, M. (1992). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M., Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81 (6), 1058–1069.
- Twenge, J. M., Catanese, K. R., Baumeister, R. F. (2002). Social exclusion causes self-defeating behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81 (3), 606–615.
- Twenge, J. M., Ciarocco, N.J., Baumeister, R. F., DeWall, N. C., Bartels, M. J. (2007). Social exclusion decreases prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92 (1), 56–66.
- Verona, E., Sullivan, E. (2008). Catharsis and aggression revisited: Heart rate reduction following aggressive responding. *Emotion*, 8, 331–340.
- Wentzel, K. R., McNamara, C. C. (1999). Interpersonal relationships, emotional distress, and prosocial behavior in middle school. *Journal of Early Adolescence*, 19, 114–125.
- Wilczyńska-Kwiątek, A. (2009). Psychologiczne aspekty zagrożenia wykluczeniem społecznym młodzieży. W: L. Szewczyk, E. Talik (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej i osobowości. Psychologia kliniczna nastolatka* (s. 149–170). Lublin: TN KUL.
- Williams, K. D. (2007). Ostracism. *Annual Review of Psychology*, 58, 425–452.
- Wojciszke, B., Doliński, D. (2008). Psychologia społeczna. W: J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 1, rozdz. 13). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zbonikowski, A. (2010). Społeczne oddziaływania defaworyzujące a poczucie własnej wartości dzieci i młodzieży. W: K. Hirszel, R. Szczepanik, A. Zbonikowski, D. Modrzejewska (red.), *Psychospołeczne uwarunkowania defaworyzacji dzieci i młodzieży* (s. 13–24). Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Engram.
- Zillmann, D. (1979). *Hostility and aggression*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Strony internetowe:

- <http://www.surgeongeneral.gov/library/youthviolence>
<http://www.surgeongeneral.gov/library/youthviolence/chapter4/sec1.html>
www.warto.eu

Anger and empathy and risk of social exclusion among young people

Agnieszka Wilczyńska¹, Magdalena Mazur²

¹ *University of Silesia, Katowice*

² *Psychological and Pedagogical Out-Patient Clinic, Gliwice*

ABSTRACT

The study sought to identify differences in empathy and expression of anger among youth with high and low risk of social exclusion. Youth at higher risk of social exclusion did not differ significantly in level of empathy from those less endangered. However, they scored higher on IRI scales: personal distress and fantasy (as measured by Mark Davis empathy questionnaire). Participants more threatened with social exclusion showed higher level of outward and lower level of inward anger than those less endangered.

Key words: *social exclusion risk, anger, empathy, youth*

Złożono: 15.09.2011

Złożono poprawiony tekst: 20.01.2012/7.04.2012

Zaakceptowano do druku: 14.04.2012